

5 Návrh plánu výzkumu

Návrh plánu výzkumu je významnou částí výzkumné akce. Zásadou má být, že výzkumná strategie a použité metody musí být vhodné pro zodpovězení výzkumné otázky. Při navrhování plánu výzkumu si všímáme několika věcí. Jednotliví autoři navrhli různé přístupy, jak postupovat. Některé jsme již zmínili v předchozí kapitole. Robson (1993) a Maxwell (1996) doporučují uvažovat za základní prvky plánu výzkumu: účel výzkumu, teoretický a konceptuální rámec, výzkumnou otázku, metody, validitu a výběr. Tyto prvky podle nich nejpodstatněji vymezují plán výzkumu.

Účel. Rozhodujeme se, čeho chceme dosáhnout a proč je toho zapotřebí. Ptáme se, zda chceme něco popsat nebo vysvětlit, či něčemu porozumět. Můžeme chtít provést vyhodnocení nějakého programu či intervence. Také nám může jít o změnu.

Konceptuální rámec. Uvažujeme, jaký zvolíme konceptuální rámec pro naši práci, o jaké typy poznatků se budeme opírat. Konceptuální rámec je teorie předmětu, který chceme zkoumat. Při jeho určování zohledňujeme vlastní zkušenosti, výsledky dosavadního výzkumu a často také již existující teorie.

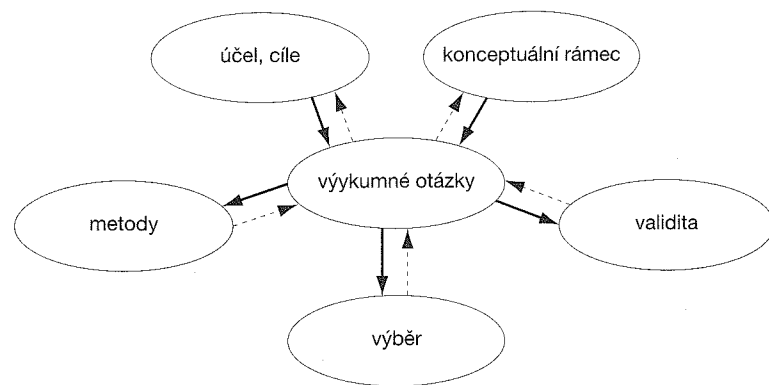
Výzkumná otázka. Klademe si ústřední otázku a další specifické otázky. Co je zapotřebí zodpovědět, abychom dosáhli cíle? Přitom uvažujeme o omezení našich zdrojů. Čím jsou zdroje menší, tím skromněji by měly znít naše otázky.

Metody. Podle otázky volíme příslušné techniky výzkumu. Určujeme, jakým způsobem budeme shromažďovat data a následně je zpracovávat. Do této kategorie také zařazujeme roli výzkumníka ve výzkumu. Především uvažujeme **sběr dat**, tedy to, jakým způsobem budeme data získávat (můžeme použít metodu pozorování, rozhovorů a shromažďování dokumentů, které probereme v kapitole 6) a **analýzu dat**, tedy co všechno budeme dělat se získanými daty, abychom jim porozuměli (metody analýzy dat probereme podrobně v kapitole 8).

Strategie výběru. Rozlišujeme dva hlavní přístupy. V kvantitativním výzkumu používáme přednostně náhodný výběr, který má zajistit zobecnitelnost našich výsledků na populaci a umožnit použití statistických metod. V kvalitativním výzkumu používáme speciální přístupy, jež pojednáme v kapitole 5.3.

Validita. Řešíme úkoly se zajištěním aspektů ovlivňujících kvalitu naší studie. Musíme vyloučit alternativní vysvětlení našich výsledků nebo možnosti narušení validity studie. Rozlišujeme různé typy validity. Některé z nich popíšeme

Obr. 5.1 Model vztahu prvků výzkumného projektu

podrobněji v kapitole o hodnocení kvality studie (kap. 12). S kvalitou projektu souvisí úzce požadavek tzv. triangulace, což znamená, že pro ověření poznatků používáme více přípustných metod sběru dat nebo více pozorovatelů. Koncept triangulace je natolik důležitý, že ho probíráme ve zvláštním odstavci.

Na obrázku 5.1 jsou znázorněny vztahy mezi jednotlivými aktivitami, které provádíme, když upřesňujeme plán výzkumu. Tučné šipky ukazují vazby v posloupnosti, která je typická pro kvantitativně založené výzkumné plány. V kvalitativní studii probíhají obvykle jednotlivé aktivity, jako jsou formulace výzkumných otázek, sběr dat a jejich analýza, navrhování a modifikace teorie, paralelně a vzájemně se ovlivňují. Výzkumník musí reagovat na průběžné výsledky a okolnosti a podle toho plán výzkumu přizpůsobovat. Jedná se o nelineární a interaktivní proces, který se odlišuje od běžných představ o kvantitativním výzkumu. Tuto okolnost naznačují čárkované šipky, jež zobrazují zpětné vazby a další vztahy základních aktivit ve výzkumném procesu.

Jak Robson, tak Maxwell doporučují dbát zvláště na integraci prvků v horní a dolní části schématu modelu. V horní části modelu musí být úzce propojeny výzkumné otázky s účelem výzkumu a obě komponenty musí navazovat a odkazovat na určitý konceptuální a teoretický základ, jehož volba závisí na výzkumných otázkách a účelu studie. Teorie řídí naše aktivity ve výzkumu, bez teorie bude mít výzkumník obtíže při určování potřebných dat i při analýze. Snažíme se uvést do vztahu naše dosavadní zkušenosti a znalosti o předmětu výzkumu, dosavadní výsledky výzkumu a teorie, jež mohou mít vztah k řešené problematice. Integrace dolní části obrázku odpovídá požadavku, aby navržené metody a způsoby výběru skutečně umožňovaly zodpovědět položené otázky a zohledňovaly možné pře-

kážky dosažení požadované validity výsledků. Naopak výzkumné otázky musí být formulované tak, aby byly zohledněny možnosti metod a důsledky nedostatečné validity. Narušení validity závisí na zvolených otázkách, metodách a volbě strategie výběru. Výzkumné otázky jsou centrem celého modelu, spojují ostatních pět komponent do koherentního celku, ovlivňují všechny tyto komponenty a reagují na ně.

Dobry projekt se vyznačuje vysokou kompatibilitou účelu výzkumu, teorie, výzkumných otázek, metod, výběrových strategií a postupů pro zajištění validity výsledků (Robson 2003). Všimáme si těchto situací:

- Jestliže výzkumné otázky, k nimž získáte odpovědi, nemají přímo vztah k účelu studie, pak se pravděpodobně musí změnit výzkumné otázky.
- Jestliže výzkumné otázky nejsou propojené s teorií, pak není jisté, že odpovědi budou mít nějakou hodnotu. Pak je zapotřebí navrhnout jinou teorii nebo upravit výzkumné otázky.
- Jestliže metody a výběrové strategie nepovedou k zodpovězení výzkumných otázek, budeme sbírat nová data, rozšíříme výběr nebo upravíme výzkumné otázky.

5.1 Zajištění kvality výzkumu

Již při přípravě a v návrhu projektu máme zvažovat nějaký způsob zajištění validity a důvěryhodnosti výsledků výzkumu. Flick (1995) doporučuje postupovat v tomto ohledu podobně jako při řízení kvality průmyslových výrobků. Samozřejmě ne všechny koncepty řízení kvality výroby lze přenést na kvalitativní výzkum, obecně jde především o:

- Jasně určení cílů a standardů kvality jednotlivých fází projektu. Na jejich určení se podílejí všichni členové týmu.
- Určení, jak se tyto cíle a standardy plní. Jde např. o sjednocení způsobu použití různých metod, včetně společného tréninku (interview, pozorování) a jeho vyhodnocení.
- Určení zodpovědnosti za kvalitu u jednotlivých členů týmu.
- Transparentnost vyhodnocení a zajištění kvality celého výzkumného procesu.

Základní doporučení, jejichž cílem je zvýšit důvěryhodnost našich výsledků, požadují použít:

- různorodé zdroje informací (triangulaci);
- komunikativní validizaci výsledků (konečnou zprávu nebo její předběžné verze předložíme k vyjádření účastníkům studie);
- kontrolu výsledků kolegy;

- delší čas k pobytu v terénu;
- důsledné vyhledávání negativních příkladů a protipříkladů k našim závěrům;
- externího auditora k přešetření celého výzkumného procesu.

Pomocí uvedených taktik můžeme omezit různá nebezpečí pro validitu naší studie. Lincoln a Guba (1985) rozdělují různá nebezpečí pro validitu do tří kategorií s názvy reaktivita, zkreslení ze strany výzkumníka, zkreslení ze strany účastníků. **Reaktivita** znamená, že přítomnost výzkumníka může ovlivnit procesy, na něž je výzkum zaměřen. Zkreslení ze strany výzkumníka se týká toho, co výzkumník jako pozorovatel přináší do výzkumu v podobě svých subjektivních teorií a předsudků či vlastností. To může ovlivnit výběr výzkumných otázek, dat i oprávněnost závěrů. Fenomenologické přístupy ke kvalitativnímu výzkumu zdůrazňují význam reflexivity, tj. vědomí způsobu, jak sociální identita, vzdělání a osobnost mohou ovlivnit výzkumný proces. Metodologové vyzdvihují schopnost oprostít se od osobních pocitů a předsudečného pojmání výzkumné situace. Zkreslení ze strany zkoumané osoby nebo informátora může nabývat mnoho podob od zatajování informací až po jejich zkreslování. Tabulka 5.1 obsahuje údaje o tom, která nebezpečí zmenšení validity překonávají jednotlivá opatření.

Jak v návrhu projektu, tak ve zprávě o výzkumu se uvádějí informace o osobě výzkumníka, aby bylo možné vyhodnotit, jak mohou ovlivnit výzkum. Například výzkumník vyjasňuje svůj hodnotový systém a uvádí, v jakém ohledu jeho přístup může být subjektivní. Snaží se rozpoznat, které jeho osobní zkušenosti mohou mít vliv na stupeň neutrality při pozorování a v rozhovorech. Uvažuje genderové aspekty, politické a sociální stránky ve vztahu k sobě i se zaměřením na místo výzkumu. Věnuje se rozložení těchto sil v terénu, protože to bude hrát pravděpodobně roli při sběru dat a jejich vyhodnocení.

V dalších odstavcích pojednáme podrobněji o postupech triangulace a vzorování.

Tab. 5.1 Efekt jednotlivých taktik pro zvýšení validity studie

Taktika	Reaktivita	Zkreslení výzkumníkem	Zkreslení účastníky/informantem
více zdrojů informací	zmenšuje	zmenšuje	zmenšuje
komunikativní validizace	zmenšuje	zmenšuje	zmenšuje
kontrola kolegy	nemá efekt	redukuje	nemá efekt
delší pobyt v terénu	redukuje	zvyšuje	redukuje
vyhledávání negativních případů	nemá efekt	redukuje	redukuje
externí audit	nemá efekt	redukuje	redukuje

5.2 Triangulace

Metody kvalitativního výzkumu se v praxi různě kombinují a dochází k jejich vzájemnému míšení. Často pracuje výzkumník pouze s jednou nebo dvěma technikami, které ovládl a zvykl si na ně. K nim si vyhledává přípustné úlohy. To je chybné. Téma má určit, jak budeme postupovat. Pod pojmem triangulace se rozumí kombinace různých metod, různých výzkumníků, různých zkoumaných skupin nebo osob, různých lokálních a časových okolností a teoretických perspektiv, jež se uplatňují při zkoumání určitého jevu. Pojem triangulace pochází z oblasti zeměměřictví, kde označuje určení geografického bodu pomocí měření z dvou známých míst. V kvantitativním výzkumu se původně používal jako metafora pro vzájemnou validizaci výsledků získaných několika měřícími metodami. Také Denzin (1989) chápal triangulaci jako vzájemnou validizaci různých metod. Později se tímto názvem začaly označovat i postupy pro obohacení a doplnění výsledků. „Vyměření zkoumaného místa“ se může tedy dít ze dvou odlišných pozic:

- různými metodami se zkoumá stejný sociální jev nebo jeho daný aspekt;
- různými metodami se zkoumají různé aspekty jevu nebo dokonce různé jevy v daném případě.

Denzin (1989) rozlišuje následující typy triangulace.

Jako **datovou triangulaci** Denzin označuje použití různých datových zdrojů a odlišuje ji od použití různých metod sběru dat. Doporučuje zkoumat jev v různých časových momentech, na různých místech a u různých osob. Tím se přibližuje strategii teoretického výběru podle Glasera a Strausse (1967). V obou případech se vychází z cíleného a systematického výběru osob nebo skupin, okolností a časových okamžiků. V kvalitativním výzkumu nabývají vedle verbálních dat (rozhovory) na důležitosti vizuální data. Stále častěji se používají videozáznamy a fotografie. Tato data lze použít jako samostatné zdroje poznání k triangulaci verbálních dat. Zcela nové možnosti v sobě skrývá použití elektronických dat z internetu.

Triangulací výzkumníků myslí Denzin nasazení více tazatelů a pozorovatelů, aby se zamezilo zkreslení způsobené chybou lidského faktoru při získávání dat. Důraz se přitom klade na systematické srovnávání vlivu různých osob na získávané výsledky. Tato triangulace se také uplatňuje při analýze dat ve skupině s cílem korigovat subjektivní pohledy jednotlivých interpretů.

Jako třetí typ Denzin uvádí **metodologickou triangulaci**. Uvažuje jak triangulaci uvnitř metody, tak triangulaci mezi metodami. Příkladem prvního podtypu je použití různých škál dotazníku, které jsou zaměřené na jednu vlastnost. Druhý typ je reprezentován kombinací způsobů získávání dat pomocí dotazníku a polostrukturovaného dotazníku. Například před narativním rozhovorem v rámci bio-

grafického výzkumu je vhodné se seznámit pomocí nereaktivních postupů (analýza dostupných materiálů – dokumentů, fotografií, deníků) s informacemi, které nebyly původně určeny pro výzkum. Tím se mají překročit hranice jednotlivých přístupů. Zvláštní význam má datová triangulace v etnografickém výzkumu, kde se jednotlivé metody kombinují *ad hoc*. Takové triangulaci říkáme **implicitní. Explicitní triangulací** označujeme případ, kdy pozorování plánovitě doplňujeme provedením interview s jednotlivými aktéry ve zvlášť stanoveném termínu.

Teoretická triangulace se uplatňuje při používání různých perspektiv a hypotéz při práci s daty, přičemž se zkoumají rozdíly, jež plynou z použití jednotlivých teoretických přístupů. Například v případě použití různých metod pro získání dat je nutné zohlednit jejich různé teoretické zázemí. V konkrétní situaci se často uplatňují nekompatibilní epistemologické předpoklady těchto metod. Problém nastane, jestliže se tyto rozdíly neuvažují. Bylo navrženo několik řešení:

- metody kombinovat v rámci zvoleného přístupu;
- různé metodologické perspektivy uplatnit při analýze dat a uvažovat vzniklé konvergence a divergence;
- data posuzovat z různých teoretických pohledů a objevovat nové stránky jevu.

V kapitole 9 pojednáváme podrobněji propojení kvantitativních a kvalitativních metod do smíšených strategií.

5.3 Způsoby výběru

Problém výběru neboli vzorkování hraje významnou roli jak v kvantitativním, tak v kvalitativním výzkumu. Výběr zkoumaných jednotek ve statistickém šetření nebo experimentu má zajistit možnost zobecnění výsledků na populaci, z níž jednotky pocházejí. Výzkumník také chce posoudit velikost nepřesností při odhadu populačních parametrů. Děje se tak výpočty konfidenčních intervalů ukazujícími, že přesnost je úměrná počtu statistických jednotek a zmenšuje se s velikostí variability studovaného parametru. Jestliže podobným způsobem uvažujeme v kvalitativním výzkumu, dopouštíme se zásadní chyby. Tam totiž nejde o zjišťování frekvenčních rozložení nějakých proměnných v populaci. V takovém výzkumu pracujeme s tolika proměnnými, že úvahy o jejich statistickém podchycení by vedly k ohromným a nerealizovatelným rozsahům výběru.

Podle Flicka (1995) se provádí rozhodnutí o výběru v kvalitativním výzkumu na třech různých úrovních:

- při sběru dat (výběr případu nebo skupiny případů);
- při interpretaci (výběr materiálu a výběr v materiálu);
- při zobrazení výsledků (prezentace materiálu).

Například ve studii pomocí rozhovorů se musíme rozhodnout, se kterými osobami provedeme rozhovor a z jakých skupin mají tito jedinci pocházet. V dalších fázích se musíme rozhodnout, které zaznamenané rozhovory budeme v dalším zpracování vůbec uvažovat. Při interpretaci dat se rozhodujeme, jaké úryvky textu budou směrodatné. Při konečné prezentaci výsledků se budeme rozhodovat, kterými citacemi budeme naše závěry dokumentovat. V kvalitativním výzkumu používáme dvě základní strategie pro výběr zkoumaných jednotek. Zde budeme uvažovat první úroveň.

V kvalitativním výzkumu nejsou jednotky nebo případy výzkumu „výběrovými jednotkami“ a nejsou tak vybírány. Jednotlivé případy jsou voleny, jako když výzkumník volí nový experiment. Mnohopřípadové studie se pak považují za období několika experimentů nebo statistických šetření. Za těchto okolností se považuje zobecnění za „analytické zobecnění“, v němž zobecňujeme ne směrem k populaci, ale k teorii: k vývoji nové teorie, potvrzení nebo modifikaci staré nebo k rozhodnutí mezi soupeřícími teoriemi. Koncept „analytického zobecnění“ lze použít při studiu jednoho nebo více případů (Yin 1994, s. 30).

5.3.1 Předem daná struktura výběru

V tomto případě jsou kritéria pro výběr předem známá a nezávislá na výsledcích výzkumu. Například jde o demografické parametry, které se budou zohledňovat. Výběr jednotlivých zkoumaných případů se orientuje na jejich rovnoměrné zastoupení v jednotlivých bodech výběrové struktury. Za určitých okolností lze provést totální výběr, pokud je počet objektů malý (např. provedeme rozhovor se všemi pracovníky zkoumané instituce).

5.3.2 Postupné určení výběrové struktury

Teoreticky zaměřený výběr (theoretical sampling) je hlavním postupem při sběru dat v kvalitativním výzkumu. Navrhli ho Glaser a Strauss (1967). Ti vymezují tento postup následovně:

„Teoreticky zaměřený výběr označuje proces sběru dat potřebných ke generování teorie, přičemž výzkumník svá data zároveň shromažďuje, kóduje a analyzuje a přitom se rozhoduje, která další data jsou zapotřebí a kde se dají získat. Sběr dat je řízen vznikající teorií.“ (s. 45)

Shromažďování dalších informací je ukončeno po dosažení teoretické saturace, což znamená, že je z hlediska výzkumníka teorie již vyvinuta a nepředpokládá se, že další případy přinesou nové poznatky, které by mohly vést k její změně.

Tab. 5.2 Charakteristiky statistického a teoretického výběru

Teoretický výběr	Statistický výběr
Základní soubor není definován.	Základní soubor musí být definován.
Rozsah výběru není předem znám.	Rozsah výběru je předem znám.
Znaky základního souboru nejsou předem známé.	Rozložení základních znaků v základním souboru je možné odhadnout.
Výběr se provádí několikrát podle dosažovaných výsledků.	Výběr se provede pouze jednou podle předem zvoleného plánu.
Výběr je dokončen po dosažení teoretické saturace.	Výběr se ukončí po dosažení zvoleného rozsahu výběru.

Tabulkou 5.2 dokumentujeme rozdíl mezi statistickým a teoreticky zaměřeným výběrem.

Oblíbenou formu výběru případů v kvalitativním výzkumu je výběr metodou „sněhové koule“, kdy výzkumník zvolí jednoho nebo několik málo jedinců k interview. Tyto osoby slouží pak jako informátoři pro doporučení dalších zajímavých členů populace.

V biografickém výzkumu se někdy používá kombinovaná strategie výběru, kdy se nejdříve provede náhodný výběr z cílové populace. Pomocí strukturovaného dotazování se identifikují zajímavé případy, které se podrobněji zkoumají. Dále se postupuje pomocí metody teorie zaměřeného výběru.

V kvalitativních studiích hrají značnou roli tzv. *gatekeepers*, dveřníci. Tyto osoby umožňují výzkumníkům pobyt v terénu a přístup k zajímavým jedincům a skupinám. Například při výzkumu organizace musíme zvolit někoho z vrcholového managementu. Informace o použitých „dveřnících“ jsou důležité pro posouzení dosažených výsledků a při úvahách o jejich přenositelnosti, protože jestliže „dveřník“ otevře jedny či více dveří, může s tím spojovat vlastní zájmy.

5.3.3 Replikační mnohopřípadové studie

Yin (1994) navrhl pro svoji metodologii případové studie vlastní terminologii, kterou uplatňuje i v případě problému výběru případů. Jestliže se zaměřujeme na vývoj teorie pomocí mnohopřípadové studie, nemáme pracovat pouze s typickými případy, ale také s extrémními případy nebo případy, které mají zvláštní informační význam. Takové případy dovolují analyzovat vztahy a podmínky lépe než tzv. „normální“ případy. **Vyjasňující případy** jsou takové, k nimž neměl výzkumník dosud přístup, i když pravděpodobně nejsou tak řídké.

V mnohopřípadových studiích se uplatňuje strategie **replikace**: jde o provedení několika případových studií, přičemž případy nejsou vybírány podle logiky statistického šetření a nepředstavují tedy statistické jednotky. Yin poukazuje na analogii s experimentálním výzkumem a představuje si, že každý případ vlastně znamená nový experiment, který je použit pro vyvrácení nebo verifikaci dosavadních poznatků. Yin doporučuje studovat omezený počet pečlivě vybraných případů, jejichž výběr se řídí dvěma strategiemi:

1. Další případy se mají vybírat tak, že lze očekávat srovnatelné interpretace nebo rekonstrukce. To znamená, že kontext, podmínky i charakteristiky aktérů mají souhlasit s předešlými případy. Jestliže se v nových případech objeví podobné jevy a nálezy, potvrzují se závěry z předchozích případů, což přispívá ke confirmaci vznikající teorie.
2. Další případy se vybírají také tak, že lze očekávat teoreticky zdůvodněné rozdíly při komparaci s ostatními případy. Jestliže rozdíly nastanou a projeví se předpovězená variabilita jevů, pak i tento výsledek podporuje zobecnitelnost předchozích závěrů. V opačném případě se teorie reviduje (viz také kapitola 8.1.5 o analytické indukci).

Obě strategie se vzájemně nevyklučují. Případy, které budeme potřebovat, však nemůžeme určit na začátku studie, kdy o zkoumaném jevu víme pouze velmi málo. Volbu replikačních případů provádíme v závislosti na stavu dosavadních interpretací.

5.3.4 Doporučení pro volbu výběru

Uveďme si několik doporučení pro výběr v kvalitativním výzkumu.

1. Jestliže zvolíme určitou osobu pro rozhovor nebo pozorování, pak se musíme zeptat: Proč ji volíme? Jaké jsou implikace této volby pro další výběr jiné osoby? (Místo osoby si lze představit místo, instituci atd.)
2. Jestliže vybíráme lidi, situace, procesy, pak je nutné dokázat tyto objekty zkoumání propojit s výzkumnou otázkou. První volba nemusí být správná a výzkumník musí být připraven ke změně a revizi.
3. Ptáme se, zda plán sběru dat zvyšuje zobecnitelnost našich výsledků tím, že mají konceptuální sílu nebo dobře prezentují uvažované jevy.
4. Ptáme se, zda je výběr proveditelný s ohledem na čas, peníze, dosažitelnost.
5. Uvažujeme etické problémy (informovaný souhlas, užitek a rizika, vztah ke zkoumaným osobám).
6. Základní strategie spočívá ve volbě takových případů, které pokryjí požadované minimum, protože nikdy nezískáme tolik informací, kolik potřebujeme.

7. Při nedostatku příležitosti ke sběru dat uvažujeme provedení sekundárního výzkumu (viz kap. 13.1).

Patton (1990, s. 169) popisuje mnoho způsobů vzorkování v kvalitativním výzkumu. Jejich charakteristiky stručně zachycuje tabulka 5.3.

Tab. 5.3 Typy vzorkování v kvalitativním výzkumu

A. Náhodný výběr	Reprezentuje dobře populaci.
B. Účelové vzorkování	Volba informačně bohatých případů pro hlubší studium. Počet případů a jejich výběr závisí na účelu studie
1. Extrémní nebo deviantní vzorkování	Učíme se z neobvyklých manifestací fenoménu (vynikající sportovec, učitel, firma).
2. Intenzivní vzorkování	Případy intenzivně manifestují daný fenomén, nejde však o extrémní případy (dobrý student, špatný student).
3. Vzorkování o maximální variaci	Dokumentuje možnou varietu fenoménu (intenzitu atd.). Například pro dokumentaci společné konfigurace chování v celém pásmu variace.
4. Homogenní vzorkování	Je zaměřeno na redukci variace. Zjednodušuje analýzu. Umožňuje vytvořit určitou diskusní skupinu.
5. Typické případy	Ilustruje, co je typické.
6. Stratifikované účelové vzorkování	Ilustruje charakteristiky určitých podskupin, příprava pro srovnání.
7. Volba kritických případů	Umožňuje logické zobecnění a maximum aplikace informací na další případy, protože co platí pro tento případ, platí pravděpodobně i pro ostatní.
8. Sněhová koule	Volba dalších případů na základě doporučení již zkoumaných jedinců. Vhodné pro interview.
9. Kriteriační vzorkování	Výběr všech případů splňujících daná kritéria.
10. Vzorkování na základě teorie nebo konstruktů	Hledání manifestace teoretického konstruktů, aby bylo možné ho lépe navrhnout.
11. Konfirmační nebo falzifikující (negativní) případy	Hledání výjimek nebo potvrzení návrhu teorie.
12. Oportunistické vzorkování	Sledování nové stopy v terénní práci, využívání náhlého objevu.
13. Hledání politicky důležitých případů	Přitahuje pozornost k studiu.
14. Náhodné účelové vzorkování	Zvyšuje kredit vzorku.
15. Výběr na základě pohodlí	Šetří peníze, čas a úsilí. Malá hodnověrnost.
16. Kombinované účelové vzorkování	Triangulace, pružnost, sleduje více cílů.

5.4 Etické otázky výzkumu

Etické otázky hrají ve společenskovedním výzkumu důležitou roli. Existují různé standardy a doporučení, které vymezují etická pravidla aplikovatelná ve výzkumu (např. APA standardy, APA 1994). Uvedeme nejdříve základní pravidla a pak si všimneme zvláštností vznikajících v kvalitativním výzkumu.

Důležité zásady etického jednání při výzkumu:

- Potřeba získat **poučený (informovaný) souhlas**. To znamená, že osoba se zúčastní studie, pouze pokud s tím souhlasí. Předtím musí být plně informovaná o průběhu a okolnostech výzkumu.
- Přístup k nezletilým. Nezletilí nemohou dát informovaný souhlas, pokud však jsou schopni, musí se takové prohlášení získat.
- Pasivní nebo aktivní souhlas. Aktivní souhlas znamená podepsání příslušného dokumentu. Pasivní souhlas tento podpis nevyžaduje, formulář s podpisem vrací jen ten, kdo nesouhlasí s účastí ve výzkumu.
- Zatajení informací účastníkům. Na konci studie, pokud došlo k nevyhnutelnému zatajení informací, musí být účastníci úplně obeznámeni s okolnostmi výzkumu.
- Svoboda odmítnutí. Účastníkům musí být řečeno, že mohou kdykoli ukončit svoji účast v projektu. Musí se respektovat i požadavek nezletilého.
- Anonymita. V ideálním případě identita účastníků není výzkumníkům známa. Pokud není možné zajistit anonymitu, identita nesmí být odhalena nikomu dalšímu.

Kvalitativní výzkumník se má věnovat etickým otázkám také se zřetelem k novým problémům, vznikajícím v souvislosti se zvláštnostmi tohoto typu výzkumu. Všimneme si stručně otázky soukromí, poučeného souhlasu, emočního bezpečí, zatajení a reciprocity.

5.4.1 Soukromí

Jen někteří lidé jsou ochotni sdělovat podrobnosti ze svého soukromí s vědomím, že budou zveřejněny. Proto je zachování soukromí důležitým požadavkem výzkumu. Pouhá anonymita není dokonalým řešením, protože např. místo výzkumu lze odhalit ze souvislostí. Aby kvalitativní výzkum přinesl požadované výsledky, vyžaduje často delší pobyt v terénu. Jestliže výzkumník stráví přes rok v určité nemocnici A a pak uveřejní zprávu o anonymně označené nemocnici B, všichni lidé kolem něho si budou jisti, že jde o nemocnici A. V takovém případě je nutné zachovávat co nejpřísněji soukromí účastníků výzkumu změnou určitých skutečností, pokud to nenaruší vyznění celé zprávy.

5.4.2 Informovaný souhlas

Jedná se o standardní dokument v každém typu výzkumu s lidskými jedinci. I v tomto případě je podstata kvalitativního výzkumu zdrojem nových obtíží. Protože se plán výzkumu vyvíjí, pravděpodobně i během něho vzniká nová potřeba potvrzení informovaného souhlasu. V kvalitativním výzkumu nemají často jedinci dostatečné povědomí o událostech, které nastanou během akce. Informovaný souhlas proto musí obsahovat zmínku o tom, že nelze vždy predikovat všechny události. Proto se musí připravit upravený formulář, jehož obsah se dohaduje v různých okamžicích výzkumu. Nejde tedy o jednorázovou záležitost.

5.4.3 Emoční bezpečí

Při kvalitativním rozhovoru je mnoho příležitostí, kdy se účastník musí vyjádřit k emočně citlivé záležitosti. V rozhovoru jde málokdy o zcela banální věci. Obvykle se směřuje k citlivým otázkám jako rozvod, smrt nebo násilí, potíže v práci. Proto příslušné otázky nesmíme klást bez přechodu a přípravy. Zkušený výzkumník dává účastníkovi příležitost, aby se uvolnil a vysvětlil své pocity. Takový rozhovor se často podobá terapeutickému rozhovoru, v němž dochází k léčebnému účinku již tím, že se účastník svěřuje a výzkumník pozorně naslouchá. Takový rozhovor však skrývá nebezpečí, že se účastník otevře příliš. Je pak na místě ho zastavit? Výzkumník si totiž není jist svojí rolí – je výzkumníkem nebo terapeutem? Na druhou roli není obvykle připraven.

5.4.4 Zatajení cílů a okolností výzkumu

Mnoho studií by se neuskutečnilo, kdyby výzkumníci zkoumaným osobám nezatajili větší či menší část pravdy o výzkumu. Zpravidla postupujeme takto:

- kdykoli je to možné, má výzkumník použít postup, který nevyžaduje zatajení skutečností;
- jestliže nelze použít alternativní metody, výzkumník se rozhoduje o zatajení podle vědecké a aplikované hodnoty výsledku studie;
- jestliže výzkumník musí něco zatajit, pak o tom informuje účastníky dostatečným způsobem, jakmile to bude možné.

5.4.5 Reciprocita

Kvalitativní výzkum znamená pro všechny účastníky dlouhodobější osobní vztah. Výzkumník získává množství potřebných údajů a má pocit, že by měl reciprocně reagovat. Například někdy sociální výzkumníci iniciují akci pro zlepšení život-

ních podmínek účastníků. Jindy výzkumník dokonce zvažuje rozhodnutí, že své výsledky nebude publikovat.

Na závěr připomeneme to, co by mělo být samozřejmé – výzkum nesmí ohrozit tělesné nebo psychické zdraví zkoumaných jedinců.

5.5 Projekt kvalitativní studie

Zamýšlený výzkum je obvykle nutné před někým obhájit, dříve než se začne s jeho uskutečňováním. Například student potřebuje, aby plán práce schválil vedoucí diplomové práce nebo školitel. Proto se vypracovává písemný návrh projektu. Návrh projektu má přesvědčit, že se bude jednat o užitečný a smysluplný výzkum a že výzkumník je odpovídajícím způsobem kvalifikován k jeho organizování a provedení.

Při psaní návrhu kvalitativního výzkumu narážíme na potíž, která vyplývá ze samé definice kvalitativního výzkumu. Obvykle se totiž předpokládá, že plán kvalitativního výzkumu se v jistém smyslu vyvíjí po celou dobu svého trvání. Již jsme uvedli, že na rozdíl od konvenčního kvantitativního výzkumu neexistuje jasný předpis jak provádět kvalitativní výzkum, takže ani nemůžeme předložit jednotný předpis jak navrhnout projekt takového výzkumu. Návrh struktury projektu, který následuje, může sloužit pouze jako odrazový můstek.

Kapitola 1: Určení problému

1.1 Oblast výzkumu

Tato část poskytne obecný úvod do oblasti výzkumu. Stručně objasní zkoumaný problém, účel studie a význam pro vědu. Výzkumník si má být vědom, že problém v kvalitativním výzkumu se vyvíjí a první definice problému slouží pouze jako základ ke studii.

1.2 Definice pojmů

Počáteční definice důležitých pojmů a konceptů se uvádějí v této kapitole. Opět je možné, že se pojmová síť bude rozvíjet a měnit, jak bude výzkum pokračovat.

1.3 Paradigma a předpoklady

Výzkumník má diskutovat volbu paradigmatu pro navrhovaný výzkum a vysvětlit filozofické předpoklady, které ospravedlňují jeho volbu.

Kapitola 2: Přehled literatury

2.1 Studie uskutečněné v minulosti a současnosti

Výzkumník má ukázat důkladnou znalost provedených studií v oblasti výzkumu. Kritická analýza má odhalit jejich nedostatky a zdůvodnit, proč se

navržená studie má provést. Například může poukázat na nedostatky současných teorií a potřebu navrhnou novou teorii.

2.2 Výzkumný problém

Výzkumník musí provést přehled teoretického a empirického výzkumu v dané oblasti. Předpokládá se však, že jak se bude výzkum rozvíjet, bude nutné studovat další literaturu.

Kapitola 3: Metodologie

3.1 Účel výzkumu a výzkumné otázky

Výzkumník má určit účel výzkumu a počáteční otázky, jak byly odvozeny z potřeb a dosavadních nedostatečných poznatků. V kvalitativním výzkumu má vymezení účelu výzkumu tyto funkce:

- naznačení pružnosti výzkumného plánu při popisu, získání porozumění nebo rozvinutí určitého způsobu uvažování o zkoumaném fenoménu;
- identifikace a definování základního fenoménu, kterým se budeme zabývat;
- identifikace plánu výzkumu a metod sběru a analýzy dat;
- identifikace jednotky analýzy, místa výzkumu atd.

Otázka reformuluje účel výzkumu do tázací věty. Hlavní výzkumná otázka může být doplněna podotázkami. Otázky se vyvíjejí a upřesňují v průběhu výzkumu.

Otázky vyplývají z provedeného teoretického přehledu a analýzy problému a určují plán výzkumu.

3.2 Plán výzkumu

Popsali jsme několik různých plánů, které lze v rámci kvalitativního výzkumu použít. Výzkumník má popsat plán, o který se bude opírat (případová studie, etnografie, zakotvená teorie, série kvalitativních rozhovorů, biografický výzkum, fenomenologický výzkum, kvalitativní evaluace). Výzkumník má zdůvodnit, proč volí daný plán na základě řešeného problému.

3.3 Výběr

Výzkumník má diskutovat kritéria pro výběr účastníků nebo místa studie. Interpretativní studie se obvykle odehrávají v přirozených podmínkách. Výzkumník má popsat metodu, jak bude vybírat klíčové informátory, s nimiž realizuje hloubkové rozhovory. Výzkum musí zohledňovat etickou problematiku sběru citlivých informací o účastnících výzkumu.

3.4 Metody získávání dat

V rámci kvalitativního výzkumu je hlavním prostředkem pro získávání dat sám výzkumník. Proto musí popsat sebe samého a charakterizovat svůj vztah k oblasti výzkumu, své hodnoty apod. Ve zvláštním odstavci popisuje svoji

přijatou roli v terénu, proces získání přístupu k účastníkům a k místu výzkumu. Také zmiňuje své zkušenosti v navazování interpersonálních vztahů a svoje pojmání reciprocitu (viz etické aspekty studie).

3.5 Procedury sběru dat

Výzkumník má popsat plán sběru dat včetně jasného popisu metod, které použije. Uvádí se stupeň participace v terénu a pomocné prostředky jako video, magnetofon, typy poznámek, deník. Je zapotřebí uvážit, že v tomto typu výzkumu se překrývají fáze sběru a analýzy dat, přičemž jde o interaktivní vztah mezi oběma fázemi, který se projevuje změnami zaměření výzkumu a aplikací pomocných taktik.

Výzkumník má analyzovat aspekty kvality prováděného výzkumu s ohledem na kritéria uvedená v kapitole 12. Všimá si taktik pro získání spolehlivých dat ve vztahu k metodám jejich sběru.

3.6 Pilotní studie

Často se uskutečňuje pilotní studie, aby bylo možné lépe určit výchozí rámec studie a výzkumné otázky. Výzkumník má popsat průběh pilotní studie, výsledky a získané zkušenosti, které ovlivní připravovaný výzkum.

3.7 Analýza dat

Popisuje se strategie analýzy, případně použité metody triangulace, které dovolí pohlížet na data z více perspektiv. Přitom je nutné uvažovat příslušnou škálu zdrojů dat.

3.8 Omezení studie

Je nutné objasnit předpokládaná omezení studie, která ovlivní kvalitu závěrů. Také se popisují strategie, jež pomohou minimalizovat důsledky těchto omezení. Diskutují se důsledky pro přenositelnost výsledků.

3.9 Časový plán

Výzkumník popíše přibližný časový rozpis jednotlivých akcí.

Dále může návrh obsahovat odstavce anticipované etické problémy, význam studie, očekávané výsledky.

Přílohy (návrhy interview, formuláře pro pozorování, finanční rozvahu).

5.6 Souhrn

Tato kapitola měla upozornit na různé aspekty, které je nutné uvažovat při přípravě výzkumného záměru a plánu výzkumu. Účel výzkumu, výzkumná otázka, použitý teoretický rámec a další prvky plánu výzkumu jsou ve vzájemné interakci. Objasnili jsme nutnost zajistit kvalitu výzkumu, připravit základní plán výběru zkoumaných jednotek. Vyložili jsme pojem triangulace, jenž vyžaduje především zdvojení metod a zdrojů pro získání potřebných dat. Také jsme upozornili na obecné etické aspekty každého empirického výzkumu a na některé zvláštnosti této problematiky v kvalitativním výzkumu. V závěru jsme předložili jednu formu struktury návrhu projektu. Příslušný dokument předkládáme při obhajobě našeho výzkumného záměru. Kvalita jeho zpracování rozhoduje o přijetí našeho záměru komisí pro diplomní nebo dizertační práce či grantovou komisí, jež rozhoduje o uvolnění finanční dotace na projekt. V další kapitole se věnujeme metodám sběru dat v kvalitativním výzkumu.

6 Metody získávání dat

Síla kvalitativních dat spočívá v tom, že jsou přirozeně uspořádaná a popisují každodenní život. Vyznačují se lokální zakotveností a nejsou vytrhována z kontextu dění. Mají popisovat podrobnosti případu, vesměs za delší časový interval. Snažíme se přitom jít za *co* a *kolik* a blížit se k *proč* a *jak*.

Výběr metody pro sběr dat se zakládá na požadovaném typu informace i na tom, od koho jí budeme získávat a za jakých okolností se tak bude dít. Jestliže postupujeme podle fixního výzkumného plánu, lze rozhodnutí pro určitou metodu sběru dat později těžko změnit. Pro pružné plány výzkumu to neplatí tak silně.

Volba metody se má řídit výzkumným problémem. Někdy se však „hledá“ pro metodu problém (třeba proto, že metodu dobře známe). Takový přístup ovšem není efektivní. Proto je důležité získat přehled o nejrůznějších výzkumných technikách, včetně technik sběru dat (kvalitativních i kvantitativních). Volbu samozřejmě ovlivňují možnosti výzkumníka. Pokud máme měsíc na vyřešení problému, nemůžeme plánovat zúčastněné pozorování, které vyžaduje více času. Shrňme pravidla pro výběr metody, která však nesmíme uplatňovat příliš rigidně:

- Při zkoumání toho, co lidé dělají na veřejných místech, použijeme pozorování.
- Když zjišťujeme, co lidé dělají v soukromí, použijeme interview, dotazník nebo techniku deníku.
- Pokud nás zajímá, co si lidé myslí, jak cítí, čemu věří atd., použijeme interview, dotazník nebo postojoyé škály.
- Abychom určili schopnosti lidí (např. změřili jejich inteligenci) nebo zjistili osobnostní rysy, použijeme standardizované testy.

Popíšeme způsoby shromažďování kvalitativních dat pomocí dotazování, pozorování a sběru dokumentů. Tyto postupy se používají ve všech plánech kvalitativního výzkumu. Stále více se využívají elektronické záznamy (audio a video) rozhovorů a dění v sociální skupině. Tabulka 6.1 ukazuje v přehledu základní typy sběru dat v kvalitativním výzkumu.

Doporučuje se připravit celkový plán organizace sběru dat v každé fázi výzkumu. Takový plán slouží současně jako kontrola, že se všechny informace získají odpovídajícím způsobem a ve vhodnou dobu. Protože se mnohdy jedná